

KRITIKA, FIKCIÓ ÉS TERÁPIA

Foucault és a pszichoanalízis kritikája

Kakuk Péter

„A történeti érzéknek több köze van az orvosláshoz, mint a filozófiához... Az a feladata, hogy gyógyító tudománnyá váljon.”

(Nietzsche)

Ebben a dolgozatban azt a problémát feszegettem, hogy hol helyezhető el Foucault pszichoanalízis-kritikája, és az milyen sajátosságokkal rendelkezik. Egyszerűen arról volna szó, hogy a pszichoanalízis episztemológiai státusa egy történeti elemzés fényében kétesnek bizonyul? Hogy innentől fogva nem állja meg a helyét a komoly tudományok között? Vagy talán a problémák egy egészen más terében kellene elhelyezni Foucault és a pszichoanalízis szembenállását?

Foucault sohasem írt egyetlen önálló művet sem Freudról, sem a pszichoanalízisről. Mégis bátran állítható, hogy a pszichoanalízis kritikája, problematizálása vagy éppen dicsérete központi helyet tölt be Foucault életművének egészében.¹ Ennek a helynek a pontos meghatározását, úgy tűnik, számos dolog nehezíti. Először is, megjegyzendő a Foucault életművét végigkísérő dinamizmus, amelyben alig találunk

---

¹ Foucault egész életművét átszövi a pszichoanalízissel való konfrontáció ilyen vagy olyan formája, alig találni olyan művet, amelyben valamilyen módon a pszichoanalízis ne kapna kulcsfontosságú szerepet. A két első műtől kezdve, a legismertebb *A szavak és a dolgok*on át, egészen az utolsó nagy projektig jelen van a pszichoanalízis elméletének és gyakorlatának a problémája.

olyan kapaszkodót, olyan ideális egységet, amely ne került volna változtatás alá, vagy a körülötte kibomló tér ne változott volna meg szerkezetét tekintve. Az alapvető módszerek, eljárások, fogalmak és problémák mind-mind folyamatos mozgásban változtatják egymást, így minden befejezett könyv egy új problematika létrehozója.² Hasonlóan ehhez, Freud életműve sem mentes a fordulatoktól, az elméleten végrehajtott folyamatos változtatásoktól, ami olykor egyfajta oszcilláló mozgást eredményez; azonban itt még nagyobb nehézséget jelent a hátrahagyott írások által meghatározott teoretikus tér és az ebben gyökeret eresztene képes elméletek heterogenitása, a pszichoanalízisek sokasága. Azonban felbukkan egy ennél sokkal kevésbé kézenfekvő probléma, amint megkíséreljük frappáns elméletbe foglalni Foucault Freud- és pszichoanalízis-értelmezését, amit általában a pszichoanalízis történeti kritikájaként szoktak emlegetni. E probléma Foucault 1970-es évekre datálható, úgynevezett genealógiai korszakának írásaiban bukkan fel legélesebb formájában, a fikció és a valóság viszonyára vonatkozóan. Amennyiben figyelmen kívül hagyjuk Foucault történeteiben a fikció problémáját, műveinek egy meghatározó dimenzióját veszítjük el. Most rátérnék három, Foucault nevéhez köthető pszichoanalízis-kritika vázlatos bemutatására.

A pszichoanalízis-kritika vizsgálatokor sokkal előnyösebb helyzetben vagyunk a genealógiai írásokat jóval megelőző korai műveket illetően.³ Az Université de Paris-n szerzett doktori fokozata után két évvel publikálásra kerül *Maladie mentale et personnalité*⁴, és az ugyanebben az évben Ludwig Binswanger *Traum und Existenz*⁵ című művének francia fordításához írott előszó alapvető tematikáját mindkét írásban a pszichoanalízis filozófiai kritikájának kidolgozására tett kísérlet határozza meg. A *Maladie...* szisztematikusan felépített patológiatörténeti re-

---

² Deleuze három egymás után szerephez jutó „nagy témát” vázol fel Foucault életművén belül: a Tudás, a Hatalom, és a befejezetlenül maradt sorozat Szubjektivitás problematikáját. (Gilles Deleuze: *Foucault*, The Athlon Press, London, 1988.) Mások, például Dreyfus és Rabinow egy archeológiai és egy genealógiai korszakot különítenek el az életművön belül.

³ Megjegyzem, hogy ezt a két művet Foucault nem tartotta életműve részének, a pszichoanalízis tárgyalásakor azonban nem tekinthetünk el ettől a két írástól.

⁴ Michel Foucault: *Elmebetegség és pszichológia*, Corvina, Bp., 2000.

⁵ Bevezetés Binswanger: *Álom és egzisztencia* című művéhez, in: Michel Foucault: *Nyelv a végtelenhez*, Latin Betűk, Debrecen. 1999.

konstrukciója egy „pozitivista” kutatói eljárás keretein belül bontakozik ki, amelynek kritikai lehetősége egy egzisztenciálfenomenológiai emberfogalomban áll.

A pszichoanalízis binswangeri változata a Heidegger *Lét és idő* című művében vázolt Dasein-analízis antropológiai belátásai alapján egy, a freudtól eltérő terápia- és diagnózistípus kidolgozására tesz kísérletet. „Tevékenysége azt célozza, hogy a konkrét individuumhoz kapcsolódva feltárja az egzisztencia formáinak és feltételeinek illeszkedési helyét.” A világban jelenvaló-lét transzcendentális struktúrája, a *Dasein* tényleges és konkrét tartalmát tekintve az ember-lét, a *Menschsein*. Ez az utóbbi a maga konkrétságában alkotja a binswangeri analízis kiindulópontját. A francia fordításhoz írt előszavát Foucault ajánlásnak nevezi, melynek feladata egy bizonyos típusú analízis bemutatása. A binswangeri analízis kontúrajait Foucault a freudi pszichoanalízis kritikai párhuzamba állításával világítja meg. A pszichoanalízis két egymást támogató aspektusból kerül kritika alá, az első a pszichoanalízis számára igen centrális álomértelmezés módszerén keresztül mutatható fel, és a szimbólum fogalmának kidolgozatlanságára vonatkozik, a második kritikai aspektus pedig az álomnak a szubjektum élettörténetében játszott szerepét érinti, amennyiben a pszichoanalízisben az álom tapasztalatot nyújtó jellege, az álom mint az ember egyik létmódja elsikkad.

Foucault, az 1900-ban megjelent *Álomfejtés*, és a Husserl által szintén ebben az évben publikált *Logikai vizsgálódások* bizonyos pontokon közös problematikájának párhuzamba állításával próbálja felmutatni a két eltérő utat választó vizsgálódás azon hiányosságait, amely a binswangeri analízisben megoldódni látszik. Ahhoz, hogy szóra bírja a szubjektum álomban manifesztálódó tartalmait, a *Álomfejtés* hermeneutikájának el kell tekintenie az álom alapvető plaszticitásától, annak radikálisan képi dinamikus jellegétől.

Nem kétséges, hogy Freud a kartéziánus hagyománnyal szemben felzabádította az álmot az értelem nélküliség béklyójából, ugyanakkor redukálnia kellett ahhoz, hogy értelemmel telítődhessen fel. Freud szakított az álom azon meghatározásával, amely a szunnyadó tudat értelmetlen működését látta benne, és az álmot a tudattalan jelentéseinek színterévé tette. Az álom a rajta keresztül elérhető tudattalan tartalmak megjelenítésétől nyerte privilegizált helyzetét, amely egyúttal lehetővé tette egy új terület kijelölését a hermeneutikai vizsgálódások számára. Az álom sajátos képisége és az értelem diszkurzivitása rajzolja ki azt a

két pólust, melyek között a szükségszerű kapcsolódást a szimbólum fogalmának kidolgozásával kellett volna megalapozni. Az álom értelmezésének ezt a problematikáját a freudi pszichoanalízis hagyta elsikkadni, ugyanakkor kiépítette az álom egyfajta reduktív szemléletmódját. A pszichoanalízis álomelmélete által felvázolt keretek között az álomban immanens értelem és a „megfejtett” értelem közti differencia elveszti jelentőségét. Az álomban immanens értelem, azaz a tudattalan burkolt jelentései, már mindig is ott vannak, afféle kvázijelenlét birtokosai. Az álom egy olyan rejtjelfejtés eljárása alá kerül, amely csupán szemantikai struktúrák feltérképezésére vállalkozik. Az álom mint nyelv csak szemantikai funkciója kapcsán kerül elemzésre, morfológiai, és szintaktikai aspektusa homályban marad. „A kép kimerül az értelem sokrétűségében, morfológiai struktúrája, a kibomlásának otthont adó tér, időbeli kibontakozásának ritmusa, egyszóval a magával sodort világ, amennyiben nem utal értelemre, édeskeveset számít.”⁶ A szemantikai funkció túlhangsúlyozása, az álomban kvázijelenlevő értelem felfedéseként, nem az álom nyelvi struktúrájának felismerését biztosítja, hanem a rejtjelfejtés alapjaiban esetleges, valószínűségekre alapozó eljárása mentén egy önmagában vett beszédből kiindulva próbálja meg a burkolt értelmet felszabadítani. Az álmodó álmképeinek jelentése, az ily módon felszínre hozott tartalomban ki is merül. Az álom fenomenének pszichoanalitikus redukciója nem csak azt a következményt vonja magával, hogy az értelmezést az esetlegességek színterévé változtatja, hanem az álmodó szubjektumot egyúttal bizonyos értelemben ki is vonja saját álmából, képzeletének dimenziójából.

A pszichoanalízis fentebb vázolt eljárása, melynek következtében kép és értelem tulajdonképpen azonosként tételeződik, lehetetlenné teszi a kifejezés felmutatását, a mondani akarás tényét. Az objektív jelzés és a jelentésaktusok között nem teremődik meg az a kellő távolság, amely lehetővé tenné a tünet és a jel közötti különbségtevést. „A pszichoanalízis viszont mindig összekeverte ezt a két struktúrát [szimptomatológiai és szemantikai]; az értelmet objektív jelek és egybeesések vizsgálatakor kapott eredmények összevetése nyomán határozta meg. Ebből következően a freudi analízis az értelem és a kifejezés között legfeljebb egy művi kapcsolat felismerésére képes: ez pedig a vágykielégí-

---

⁶ Uo. 17. o.

tés hallucinatorikus természete.”⁷ A mondani akarás ténye, a jelentés létrehozására irányuló aktus a freudi elméleten belül nem helyezhető el. A tünet mint objektív jelzés jelentéssé válásához nem kell a jelentést adó szubjektumhoz fordulnunk.

A freudi elméleten belül a tudattalan tartalmaihoz való hozzáférés lehetősége az álmon keresztül megsokszorozódik, így lesz az álomból a tudattalanhoz vezető királyi út. A szunnyadó tudat cenzúrakapacitásának csökkenése révén megnyílik az a tér, melyben a tudattalan aktivitásának kibomlása létrejöhet. A tudat passzivitásának idején teljesedhet ki az az álomuniverzum, amely az egzisztenciához és annak világához a temporalitás egyetlen dimenziójában kötődik. Az álom szubjektuma egy bizonyos pontig szintén kiküszöbölhetőnek tűnik. Az álom pszichoanalízisben betöltött privilegizált helyzete nem az álmodó szubjektum világában játszott szerepe által válik lényegessé, hanem a cenzúráat végrehajtó és ennek erőt biztosító tudattal való megváltozott kapcsolata révén. Az álom olyan tapasztalatnak nyújt teret, amely a regresszió formáját ölti; csak egy meghatározó múlt újabb és újabb kiadásaival találkozhat. A szubjektum jelene a múlt felől meghatározottnak mutatkozik, de nem nyitott jövője felé.

Az álom Freudnál egy másik világ, az énnel szemben álló tudattalan megfejtését, és csak egy erre irányuló tapasztalatot tesz lehetővé. „Számunkra a freudi analízis legnagyobb hiányossága az, hogy csak az álom egy lehetséges jelentését látta meg, s úgy próbálta azt a többi között elemezni, mint a számos szemantikai virtualitás egyikét. Egy ilyenfajta módszer az álmodó radikális tárgyiasítását feltételezi, hiszen e szubjektum úgy játssza a többi szereplő között a saját szerepét, és olyan díszletek között, hogy végül szimbolikus alakká válik. Az álom szubjektuma Freud felfogásában mindig egy csökkentett szubjektivitás, megmarad egy másik játszma kivetítettjének és közvetítőjének, mondhatni megbízottjának, felfüggesztve valamiképpen az álmodó és az álom közé.”⁸

A binswangeri álomanalízisben a szubjektum „nem valamely szereplő egyik lehetséges jelentése, hanem az álom összes lehetséges jelentésének alapja, s ebből következően nem a személyiség egy korábbi formájának vagy archaikus fejlődési fokának újabb kiadásaként, hanem magának az egzisztenciának a kibontakozásaként és totalitásaként jele-

---

⁷ Uo. 24. o.

⁸ Uo. 41. o.

nik meg”.⁹ Az álom a Dasein egyik létmódjaként egy olyan tapasztalat lehetőségét hordozza, amelyben az egzisztencia alapvető temporalitása és ebben gyökerező történetisége kibontakozhat. Az álom nem merül ki a múlt pusztá ismétlésében. A jelen nem csak a múlt által meghatározott, hanem magában kell hogy hordozza a jövőre való nyitottságot.

„Az álom, amely nem egy másik világ megtapasztalásának egyik módja, az álmodó szubjektum számára önnön világa megtapasztalásának radikális lehetősége, méghozzá azért oly radikális, mert az egzisztencia sehol máshol nem jelenik meg világként.”¹⁰ Az álmodó egy olyan világba álmodja bele magát, amelyben minden „én”-ként jelenhet meg. Az álomban megjelenő másik teljesen az *én képzeletem másika*. Az álomértelmezés ily módon jut el kiemelt jelentőségéhez, ami az egzisztencia alapvető jelentéseinek felfedését célozza. Azonban ezekhez a jelentésekhez, az álom értelméhez nem reprezentációk jelentésének megfejtésén keresztül vezet az út, hanem az álomban kibomló világ tér- és időbeli struktúráit kell megértenünk. Az álomban világként megjelenő egzisztencia térbeliségének és időbeliségének szerkezete kell hogy a szubjektumot nem eltárgyasító értelmezés homlokterébe helyeződjön. Azaz nem az álomból visszamaradó kép mint reprezentáció a lényeges, hanem az álomban, a képzeletben konstituálódó tér-idej szerkezet, amelyhez képest a kép csupán másodlagos lehet.

A Binswanger-esszé egyik legfontosabb filozófiai támasztéka az egzisztencia „világban-benne-lét”-ként történő meghatározása mellett a képzeletnek tulajdonított kiemelkedő szerep. Az egzisztencia, az álom, a képzelet és a kép alkotta viszonyok bonyolult összefonódása, kapcsolódási pontjaik rendszere az, ami Foucault-t elvezeti a freudi elmélet elutasításához. Az álom olyan tapasztalati forma, amely lehetővé teszi a szubjektum számára a saját „sorsával” való találkozást. Az álom teszi lehetővé a képzeletet és nem fordítva, „minden képzeleti aktus, implicit módon, az álomra vezethető vissza. Az álom nem a képzelet modalitása, hanem lehetőségének elsődleges feltétele”.¹¹ A képzelet aktusa az álom újrajátszása, „...elképzelni valamit nem más, mint megcélozni önmagunkat az álom pillanatában; álmodónak álmodni önmagun-

---

⁹ Uo. 44. o.

¹⁰ Uo. 44. o.

¹¹ Uo. 52. o.

kat”.¹² A képzeletet ugyanakkor tévedés lenne a képre redukálni. A kép egy jelenlétet próbál előállítani, a képzelet találkozik vele. „Nem a képzelet tetőpontján jelenik meg a kép, hanem ellanyhulásának pillanatában... Ha lecövekelünk a képnél, veszni hagyjuk a képzeletet.”¹³ „A kép a tudat csele, hogy véget vessen a képzeletnek; az a pillanat, amelyben elbátortalanodik a keményen dolgozó képzelet.”¹⁴ A képzeleti és a képi közötti viszonyok imént vázolt típusával igen közel kerülünk az álmot tartalmazó freudi megkettőződéséhez, és ugyanakkor a lehető legtávolabb is kerülünk tőle. Igaz ugyan, hogy Freud sem a képi tartalmak szintjén kereste az álom értelmét, a manifeszt tartalmat csak ellentmondásokkal teli kompromisszumnak tekintette, azonban az álom és a manifeszt tartalom közötti távolságért a cenzúrát, az ösztönkésztetések elfojtóját tette felelőssé.

A binswangeri pszichoanalízis álomelmélete Foucault szexualitástörténettel foglalkozó munkáiban újra felbukkan, igaz, egy teljesen más kontextusban, és így a kritika egy egészen más formáját eredményezve. A szubjektum önkonstitúciójának problémája szintén visszatér a szexualitástörténet későbbi köteteiben, de a genealógia által strukturált történeti térben.

A korai írások egzisztenciálfenomenológiai programja még az antropológiai gondolkodás keretein belül mozog. Az 1966-ban publikált *A szavak és a dolgok*¹⁵ megjelenésének idején Foucault-nál már megtalálható az az alapvető, a későbbi műveket mindvégig meghatározó filozófiai beállítódás, amely kétellyel illet minden univerzális adottságok köré szerveződő gondolkodást. Ilyennek bizonyult az egzisztenciálfenomenológia által feltételezett szubjektumstruktúra¹⁶, amelyre támasz-

---

¹² Uo. 52. o.

¹³ Uo. 56. o.

¹⁴ Uo. 57. o.

¹⁵ Michel Foucault: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Osiris, Bp., 2000.

¹⁶ Hiábavalónak bizonyul a hagyományos emberfogalom használatának elkerülése Heidegger nyomán, ha a franciára eleve emberi létezőként fordított Dasein analízise végső soron transzcendentális struktúrák felfedésére irányul, és a Dasein történetisége ezen struktúrákat érintetlenül hagyja. Foucault a hatvanas évekre már elvesztette bizalmát minden fenomenológiai próbálkozás iránt, ami végül is egy transzcendentális szubjektivitás feltételezéshez vezet. „Ha mégis létezik egy olyan eljárás, amelyet visszautasítanék, akkor az az (amit általánosan fenomenológiai megközelítésnek nevezhetnénk),

kodva kibontakozhatott a freudi pszichoanalízis kritikája. A következő tárgyalandó műben kritika helyett dicséretéről van szó; a humán tudományok között a pszichoanalízis kritikai funkciója alapján egy privilegiált helyzetbe kerül. *A szavak és a dolgok* elemzései a következő történetet vázolják fel: az a diskurzusok alkotta tér,¹⁷ amelyen belül a humán tudományok kialakultak, kb. 1800-tól kezdődően három különböző tudomány, a biológia, a gazdaságtan és a filológia által határozódott meg. Mindhárom tudomány egy-egy központi fogalom köré szerveződik. Ilyen fogalom a biológiában a funkció, a gazdaságtanban a konfliktus, a filológiában a jel. A három különböző tudomány által nyújtott tudásformák mentén, a tőlük kölcsönzött modellek alapján alakulhattak ki a humán tudományok. Így jöhetett létre a pszichológia a funkció biológiából átvett fogalmával, a szociológia a konfliktus gazdaságtani fogalmával és az irodalomtudomány a jel filológiai fogalmával. Ily módon egy olyan háromdimenziós tér határozódik meg, melynek három tengelyét e fogalmi dimenziók jelölik ki. Az eredetpont, ahol ezek a dimenziók találkoznak, az „ember” fogalma. E fogalmi dimenziók találkozása előtt az „ember” nem létezett.

A pszichoanalízis jelentősége az említett diszciplínák változásain, kölcsönzésein belül három főbb pontban ragadható meg. Először is, Freud szakított az abnormális/normális distinkcióval, mint ahogy az a *Maladie mentale* elemzéseiben is hangsúlyt kap, valamint bizonyos értelemben megszüntette a jelentős és a kevésbé jelentős dolgok közti előre elrendezett hierarchiát. A pszichoanalízisben a kis dolgok is nagy súllyal eshetnek latba, mint például az elszólások, nyelvbotlások, az álmok stb. Freud az imént vázolt három fogalmat (funkció, konfliktus, jel) átváltotta oppozíciós párukra, és elhelyezte elméletén belül. Freud a humán tudományok 20. századi történéseinek előhírnökévé vált azért, hogy átvette a biológia logikáját, a gazdaság logikáját, és összeházasította azt a nyelv logikájával, a jelölések rendszerével. Másodszor, a tudattalan fogalmának bevezetésével Freud explicitté tette az új tudomá-

---

(16. folyt.) amely abszolút prioritást biztosít a megfigyelő szubjektumnak, amely meghatározó szerepet biztosít egy olyan aktusnak, ami saját szempontját minden historicitás eredeténél helyezi el, amely tehát egy szóval, egy transzcendentális tudathoz vezet.” (*The Order of Things*, Foreword to the English edition, xiv. o., Vintage, 1998.)

¹⁷ *A szavak és a dolgok*ban Foucault kísérletet tesz a diskurzusok önmagukban történő elemzésére, önszabályozásuk törvényszerűségeire koncentrálni; alapvető céljának a tudományok tudás történelmi a prioritásának felszínre hozását tekinti.

nyok egy addig homályban hagyott jellegzetességét. A pszichoanalízis által a tudattalannak biztosított szerep lehetetlenné tette a humán tudományok támaszaként szolgáló emberfogalom dogmatikus használatát. A harmadik pont, melyben megragadhatjuk a pszichoanalízis jelentőségét, az a kritikai potenciál, amelyet a pszichoanalízis a humán tudományokkal szemben nyújt. „A pszichoanalízis a lehető legközelebb áll ahhoz a kritikai funkcióhoz, amely, ahogy azt már korábban láttuk, minden humán tudományon belül létezik. Azt a célt tűzve ki magának, hogy a tudattalan diskurzusát a tudaton keresztül beszédre bírja, a pszichoanalízis azon fundamentális terület felé halad, amelyben a reprezentáció és a végesség viszonyai játékba jönnek. A pszichoanalízis az a tudomány, amely kétségbe vonja a humán tudományok lehetőségét, állandóan kérdéseket intézve a reprezentáció, a konfliktus, a vágy, a jelölés lehetőségéhez.”¹⁸ A pszichoanalízis kiemelt helyzetét lehetővé tevő másik jellegzetessége az, hogy képtelen tisztán spekulatív tudássá vagy az ember általános elméletévé válni, mivel analízise mindig a praxis nyújtotta kerethez, két individuum között lévő viszonyhoz kötött. A pszichoanalízis egyfajta tudományok feletti státusba kerül, elnyeri a tudományok metatudományának rangját. *A szavak és a dolgok* egyfajta anomáliának tekinthető Foucault nagy történeti művein belül, nem csak a pszichoanalízis problémájának szempontjából, de az elemzések tárgyának kiválasztásában is, amelyek a diskurzusok önmagukban, gyakorlatok, intézmények, a külsőség regimentje nélkül.

A hetvenes években Foucault filozófiájában radikális váltás figyelhető meg, ami részben az archeológiai módszer háttérbe szorulásához köthető. A genealógia, vagy mondhatnánk akár azt is, hogy Nietzsche megjelenése, fordulatot hoz a pszichoanalízis értelmezésében is. Az utolsó nagy történeti tervezetben, a szexualitás történetének programját felvázoló első kötetben (*La volonté de savoir*)¹⁹ keresztül-kasul a pszichoanalízisről van szó.

---

¹⁸ Michel Foucault: *The Order of Things*, 374. o., Vintage, 1998

¹⁹ Michel Foucault: *A szexualitás története I., A tudás akarása*, Atlantisz, Bp., 1996. A továbbiakban TA. A szexualitás történetének némiképp ironikus címe Foucault genealógiai korszakának fejléce is lehetne. Az ebben az időben tartott szemináriumok jegyzetei is erről tanúskodnak. Arisztotelésznél és Nietzschénél a tudásról alkotott filozófiai elképzelések két szembenálló modellt alkotnak. Arisztotelésznél a tudásnak az az elképzelése működik, amely szerint a tudásvágy egyszerre természetes és univerzális. Nietzsche több ponton is szakít ezzel a tradícióval. Először is, nézete szerint a tudás találmány,

A genealógia strukturálta történelmi anyag a rendszeresség új típusát hozza létre, *A szavak és a dolgok*ban vizsgált diszkurzív gyakorlatok, a társadalmi, intézményi háttérrel együtt alkotják a vizsgálat tengelyét. Az archeológiai tudás tematikája kiegészül az akarat, a szándék, az érdekek, az erőviszonyok, azaz a hatalom problematikájával. A tudás nem független, hanem mindig kiszolgálója valaminek, érdekek mozgatják, az ösztönöktől függ, és csak azáltal képes az igazság kimondójának szerepében mutatkozni, hogy az igaz–hamis distinkció megtételével már előzetesen létrejött az igazság területe. A tudás és a hatalom egymástól elválaszthatatlannak bizonyulnak (tudás–hatalom), sem a tudás nem képzelhető el hatalmi viszonyok feltételezése nélkül, sem a hatalom nem képzelhető el a tudás egy bizonyos területe nélkül: „Ismerjük el inkább, hogy a hatalom kitermeli a tudást (és nem egyszerűen azért részesíti előnyben, mivel a tudást kiszolgálja, vagy hasznosságánál fogva alkalmazza); hogy hatalom és tudás közvetlenül feltételezi egymást; hogy nincs hatalmi viszony anélkül, hogy ne képződne a tudás korrelatív területe, és nincs olyan tudás sem, amely ne feltételezne, egyszerűen ne képezne hatalmi viszonyokat.”²⁰

Az egymást kölcsönösen feltételező tudás–hatalom a genealógus számára egy új komplexum bevezetésével jár. Az archeológiai elemzések tárgyaként funkcionáló *episteme*, a megváltozott problematikában át kell hogy adja a helyét annak a diszkurzív és nem diszkurzív gyakorlatokat is magába foglaló komplexumnak, melyet Foucault diszpozitívumnak nevez.²¹

A szexualitás történetének megírása már korábban is foglalkoztatta Foucault-t: 1965-ben Brazíliában tartott előadásai idején Gerard Lebrunnal meg is vitatta egy ilyen projekt lehetőségét, a következőket fűzve hozzá: „Majdnem lehetetlen, nem lennének képesek az archívumokat felfedni.” Valóban, a projekt eredeti változata nem jött létre, a

---

(19. folyt.) a megismerés történelmi esetlegességek során, véletlenek sorozata mentén jött létre. Másodsor, szerinte a tudás nem egy állandó képesség, hanem esemény, események sorozata. Harmadszor pedig a tudás mögött ott sorakoznak az ösztönök, a vágyak, az érdekek, a félelmek.

²⁰ Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés*, Gondolat, Bp., 1990, 40. o.

²¹ A diszpozitívum egy roppant bonyolult, heterogén elemekből összetevődő komplexitás, amely egy adott történelmi probléma felvázolásánál egyfajta modellként szolgál. A diszpozitívum fogalmát Deleuze kimerítően tárgyalja, G. Deleuze: „What is a diszpozitif?” in: *Michel Foucault, the Philosopher*, Harvester, 1992, 159–168.

későbbi kötetek a problematika megváltozásáról tanúskodnak. *A tudás akarása* címen 1976-ban publikált műve egy többkötetesre tervezett történet első, úgynevezett programadó írása, amely a későbbi kötetek kutatásainak irányát próbálja felvázolni. Ebben a kötetben egy helyütt a következőket írja Foucault: „A szexualitás stratégiájának története, legalábbis abban a formájában, amely a klasszikus időszakban kifejlődött, akár a pszichoanalízis archeológiája is lehetne.”²² Lehetne, de mégsem az?

A szexualitás történetének megírása olyan tervezetként jelenik meg, amely több ponton is a pszichoanalízisre vonatkozó történeti és filozófiai reflexióval kerül párhuzamba.²³ Foucault e könyvében a pszichoanalízis név mintha egy heterogén komplexitást jelölne. Ezen burjánzó változatok közül egyet külön is megemlítenék, amely talán a leghangsúlyosabb, mégpedig a mindennapok pszichoanalízisét, amely nem összekeverendő Freud művével. Inkább arra utal, amit a pszichoanalízis kultúránkban betöltött helyének vagy vulgarizált pszichoanalízisnek nevezhetnénk, egyszerűen arra, ami a pszichoanalízisből szivárgott át, és evidenciák formáját ölti a mindennapjainkban. Robert Castel igen találóan pszichoanalízisnek kereszteli el ezt a jelenséget – azaz minden gondolkodási és cselekvési módunknak egy pszichoanalitikus vulgátával történő inváziójának. A pszichoanalízisnek ezt a diszciplínákon kívüli, nehezen megragadható változatát azért emelném ki, mert ha történeti kritikáról beszélünk, akkor annak célpontjának leginkább ezt tekinthető.

A történet a következőképpen alakul: Foucault felvázolja azt a kontextust, amelyben a szexualitás, ennek elnyomása és felszabadítása a

---

²² TA, 136. o.

²³ Arra a kérdésre, hogy az iménti, pszichoanalízisre vonatkozó kijelentésében Foucault miért annak archeológiájáról, és nem genealógiájáról beszél, nincs egyértelmű válaszunk. Ez akkor válik problematikussá, ha a genealógiát és az archeológiát Foucault két időben egymást követő és egymást támogató, de önmagukban is jól behatárolható alapvető módszerének tekintjük, mint ahogy azt Dreyfus és Rabinow Foucault-ról írott, nagyhatású művükben teszik. *A szavak és a dolgok*ban, a humán tudományok archeológiájában, az elemzések célja a tudományok tudattalanjának felfedése, a látszat, a felszín mögött meghúzódó lényeg, igazság felmutatása. A genealógiai kutatások, azaz a hatalom problematikája megjelenésével eltűnik ez a hermeneutikai hierarchia, és átadja helyét a jelen tematizálásának, egy olyan tudattalannak, amelynek nem adható meg a végső eredete, csak számtalan származási vonala térképezhető fel.

modern szubjektum identitásának meghatározó alakzatává vált. Az elnyomás történetének populáris koncepciójával szemben Foucault a múlt egy olyan darabját tárja elénk, melyben a 19. és 20. század a szexualitásra vonatkozó diskurzust nem hogy elnyomta, hanem éppen robbanásszerű burjánzását tette lehetővé. Gondoljunk csak a nem hagyományos szexuális viselkedési formák proliferációjára, vagy a szexualitás vizsgáló intézmények megsokszorozódására. A szexualitás elnyomása helyett modern korunk a szexualitás valóságos kitermelését hozta létre, különböző szinteken. Egyszer mint a szexualitás valóságát, amely jelentéssel rendelkezik. Másodszer a szexualitás tudományát, az individuum analitikus és a populáció globális vizsgálatát, létrehozva így a szexualitás tapasztalatának igazságát. Egy harmadik szinten pedig a szexualitást hozzákötötte a személyes identitás kérdéséhez. Az ily módon kiépülő szexualitás társadalompolitikailag kulcsfontosságú szerephez jut azáltal, hogy biztosítja a kultúránkat jellemző diszciplináris hatalomnak a társadalmi és individuális test életéhez történő hozzáférést, és ezzel a beavatkozás számtalan módját. A pszichoanalízis a szexualitás ezen modern rezsimjén belül találja meg a működéséhez szükséges feltételeket, és visszahatva rá meg is erősíti azokat. A szexualitás történetében a pszichoanalízis úgy jelenik meg, mint a keresztény vallomástétel gyakorlatának az áthelyeződött modern formája: „Vallomástevő állat – íme, ez lett a nyugat-európai emberből.”²⁴ Így nézne ki a pszichoanalízisre vonatkozó történeti kritika, ami ebben a formájában, vagy az elemzésnek ezen a szintjén, bátran tekinthető a antipszichiátriai mozgalom egy megkésett termékének.

Az újhistoricizmus úgy tekint Foucault munkáira, mint ami felfedi a különböző történelmi formációk specifikusságát, és ami ugyanakkor egy átfogóbb tudásra törekszik. Ha Foucault történeteit az újhistoricizmus egy formájának tekintjük, úgy történeteinek célja a történeti for-

---

²⁴ Michel Foucault: *A szexualitás története I, A tudás akarása*, Atlantisz, Bp., 1996, 62. o. „Az a terv, hogy a szexualitást diskurzussá kell alakítani, már igen-igen régi, és az aszketikus szerzetesi hagyományban gyökerezik. Ám a 17. század mindenkire érvényes szabályt csinált belőle.” A vallomás a társadalmi gyakorlatok legkülönbélebb területein eresz gyökeret, melyek közül talán a legfontosabb az igazságszolgáltatás. Az 1215-ös lateráni zsinat szabályozta a bűnbocsánat szentségét, ami időbeli egybeesést mutat az igazságszolgáltatási formákban bekövetkező változással, ahol is a próbatételnek, a párbajnak az igazság kiderítésében játszott szerepe helyébe a nyomozás, a vallatás, a vallomások rendszere lép.

mációk diverzitásának és igazi különösségének felfedése lesz. Ebben az esetben joggal beszélhetünk egyszerűen a pszichoanalízis történeti kritikájáról. Azonban hogyan lehetséges, hogy Foucault-nak ezek a történetei nem egyszerűen igazságként működnek, hanem ugyanakkor olyan távoliak és szokatlanok? Ezek a hihetetlenül sűrű könyvek, azokkal az aprólékosan megrajzolt képekkel, melyeket különféle irányokból érkező vonalak, és kapcsolódási pontok kötnek össze, a feje tetejére állítják azokat a perspektívákat, melyekben már olyan otthonosan mozgunk, egy invertált világba vezetve be minket, akárcsak a szatírában, mondjuk Swift bizarr regényeiben. Világos, hogy egy adott szinten a szatirikus, a világ fordított képe szórakoztat és megneveltet minket, ugyanakkor a szatíra mint művészeti forma (és egyben politikai cselekedet) igazi funkciója egy másik szinten tűnik elhelyezhetőnek: ott, ahol a világ fordított képe visszavetül úgynevezett normális világunkra, jelenünkre. Foucault történetei nem egyszerűen igazságok, és nem is pusztán fikciók, nem pusztán rég feledésbe merült fura gyakorlatok szórakoztató bemutatásai, és nem is a múlt tényeinek egyszerű gyűjteményei. Egy 1984-es interjúban, egy műveinek történeti irányultságára vonatkozó kérdésre, Foucault ezt a választ adta: „Vizsgálódásaimat egy napjainkban kurrens terminusból indítom, és megpróbálom kidolgozni genealógiáját. A genealógia azt jelenti, hogy a jelenben feltett kérdésből indítom el az elemzéseimet.” Foucault történészi praxisának ez az egyik legmeghatározóbb momentuma: munkáiban mindig tematizálja azt a pontot, ahonnan kijelentéseit teszi. Ez olyan dimenzióval gazdagítja műveit, amit hagyunk elsikkadni, ha azokat a múlt, a történelem neutrális, deskriptív dokumentációjának tartjuk, vagy ha azokat egy nagy elmélet megalkotására irányuló kísérletként tekintjük.

Hogyan teremtjük meg a múlt és a jelen közötti kapcsolatot? Ez a kérdés éppúgy meghatározó a pszichoanalízis esetében, mint Foucault írásaiban. Hagyományosan a történelem a múlt neutrális elbeszélésének mutatkozik. Foucault történetei ezzel szemben, bármennyire is kötődnek az empirikus anyaghoz, gondosan kezelt dokumentumokhoz, explicitté teszik azt is, hogy nem abszolút és időn kívüli szempontból íródtak, eredetüknek meghatározható a saját helye, mégpedig a jelenben.

Mi az emlékezet funkciója a genealógiában, ha nem pusztán a múlt elveszett darabjainak összegyűjtése a tudás gyarapításának nevében? És ugyanígy feltehető a kérdés, hogy mi is az emlékezet funkciója a pszichoanalízisben? Miért is próbáljuk meg visszahozni a múltat, meg-

ismételni, visszatérni őseinkhez, eredetünk pontjához? Azért, hogy megtudjuk, milyen is volt a múlt önmagában? Nem inkább azért, hogy közbeszólhassunk, hogy beavatkozhatunk, hogy újraírhatunk, hogy megváltoztathassuk azt a narratívát, mely elvezetett jelenünkhöz?

Ezeknek a kérdéseknek a kötege rámutathat arra az ingamozgásra, ami mind Freudnál, mind Foucault-nál kimutatható. Egy ingadozásra, amelyet egy kérdésre adott válasz megkettőződése hoz létre. Foucaultnál ez a már említett problémánál érhető tetten, vagyis ott, ahol el kell döntenünk, hogy minek is tekintsük az általa írt genealógiai történeteket. A múlt még igazabb, még aprólékosabb feltárásának, amely hozzájárul a saját múltunkra vonatkozó még alaposabb tudáshoz? Vagy vegyük komolyan többször hangoztatott kijelentését, miszerint sohasem írt mást, mint fikciókat, és így történeteit tekintsük mesének, torzképnek, szórakoztató, ugyanakkor bizarr beszámolónak? Freudnál ez az ingadozás például akkor jön mozgásba, amikor arra a belátásra jut, hogy a trauma mint esemény nem a múlt egy valódi történésére utal, hanem egyszerűen a fantázia termékére. Az emlékezet központi problémát jelent a pszichoanalízisen belül, amely még mindig mozgásban van, amikor elemzése a fikció és a valóság között helyezkednek el.

Miért is van ez az oszcilláció, amely két ellentétes álláspontot próbál egyidejűleg érvényesíteni? Miért van az, hogy Foucault azt állíthatja aprólékosan dokumentált, az igazi történettudomány kritériumainak eleget tevő történeti munkáiról, hogy azok fikciók? Freud pedig megnyitja annak lehetőségét, hogy a traumatikus képződmény nem egy valóságos történésre utal? Az ősjelenetben egy átélt esemény emlékét kell látnunk vagy csupán fantáziát?

Freudnál az új fogalmak létrehozásával kiépülő metapszichológia, vagyis Freud filozófiája mindig gyakorlathoz kötött, azaz folyamatosan kihívások érik egy konkrét jelen felől, amelyből a problémáit nyeri. Mint láthattuk, Foucault genealógiai műveiben ugyanezzel az alapvető iránnyal találkozhatunk: a jelen felől indulva a múlton keresztül érünk vissza egy időközben megváltozott jelenhez. A fiktív elem szerephez juttatása azért nélkülözhetetlen, mivel így a lehető leggazdaságosabb annak a múltnak a „mozgásba hozása”, melyből a jelen problémája származik. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy Freud nem elégszik meg a fiktív elem eredetként való felmutatásával, hanem egy jókora ugrással az időben, azt a faj történelmébe, a törzsfajlódásba helyezi, így próbálva meg bizonyos mértékig visszailleszteni a valóság területére.

Foucault műveiben gyakran találkozhatunk egy adott „fiktív” műre való hivatkozással, mely általában történeteinek – az éppen készülő történelemnek – kiindulópontjaként, eredetként kerül bemutatásra. Ilyen *A szavak és a dolgok*ban található híressé vált Borges-idézet²⁵, vagy *A tudás akarásában* Diderot *Fecsegő csecsebecsék* című regénye, melyre a következő utalást teszi: „Hogy miről is van szó ebben a tanulmányfüzérben? Arról, hogy történelemmé írjuk át Diderot *Fecsegő csecsebecsék* című regényének cselekményét.”²⁶ Arról, hogy múltunk valóságos darabjaként mutassuk be képzeletünk egy darabját? Vagy inkább, hogy láthatóvá tegyük a képzelet munkáját, annak valódi szerepét nem csak a múltunk, hanem jelenünk észlelésében? Hogy a fiktívet, a képzeletbelit, a fantáziát azon a területen kívül próbáljuk meg elhelyezni, amelyet az objektív és a szubjektív, a belső és a külső, a valóság és a képzeletbeli alkotta dialektika határoz meg?

---

²⁵ M. Foucault: *A szavak és a dolgok*, Osiris, Bp., 2000. 9. o.

²⁶ M. Foucault: *A szexualitás története I., A tudás akarása*, Atlantisz, B., 1996. 79. o.

MŰHELY

A 2001/5. SZÁM TARTALMÁBÓL:

ÉLETMŰVÉSZET

- *PIERRE HADOT*: A filozófia mint életforma
- *H. BÖHRINGER*: Életművészet, újra szemlén
- *VÁSÁRHELYI ANZELM*: Regula és apát vezetésével. A keresztény szerzetesség életpraxisáról
- *D. TÓTH JUDIT*: Az erényes élet Nüsszai Szent Gergely *Mózes élete* című művében
- *GERHART SCHRÖDER*: Művészet és furfang
- *BALTASAR GRACIÁN*: A hős
- *BITSKEY ISTVÁN*: „Az okosság mestere a jó életnek” (Pázmány Péter prudenciafogalmáról)
- *CSÁNYI VILMOS*: Egyszemélyes kultúrák
- *HANNES BÖHRINGER*: McCloud főhadnagy önuralma
- *POPOVICS ZOLTÁN*: „A létezés esztétikája”. Az életművészet Foucault: *A szexualitás történetében*
- *KARÁTSON GÁBOR*: Kína Krisztusa, kínai Krisztus

A Műhely megrendelhető a szerkesztőség címén:
9002 Győr, Pf. 45.